

Dejan Jović

Jugoslavija – država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974.–1990.)

Zagreb: Prometej, 2003, 531 str.

Zašto se raspala socijalistička Jugoslavija? To je svakako temeljno pitanje u ovoj sadržajno vrlo bogatoj, zanimljivoj i inspirativnoj knjizi. Dvojba nije samo intelektualna, ona je i ljudska, obična, svakodnevna. Proživljavali su ju gotovo svi državljani Jugoslavije; mnogi od njih su, kako dobro zapaža autor knjige, »zaboravili« sebe iz doba socijalizma i Jugoslavije, nastojeći izbrisati ili retuširati vlastite biografije, nastojeći se što više dopasti novom dobu i njegovim najutjecajnijim protagonistima. Kako raspad *najmekše* socijalističke države, u kojoj je zaživjela koegzistencija mnogobrojnih naroda i etničkih skupina, interpretira Dejan Jović? Temelj ove knjige doktorska je disertacija koju je autor obranio 1999. na London School of Economics. Osim teorijskom literaturom, služi se i intervjuima, memoarima, dokumentima, govorima i ostalim sličnim sadržajima iz promatranog razdoblja. No pritom se pita koliko je moguće vjerovati sudionicima. Ne radi se ovdje o problemu istinitosti činjeničnoga (iako se i to može podvrći sumnji), već o problemu hermeneutičkog pristupa socijalnoj i političkoj zbilji ex-jugoslavenskog prostora. Temeljna je dvojba kako se odrediti prema različitim i suprotstavljenim *definicijama situacije* u kontekstu samog raspada SFRJ. Ako se jednom i dođe do novih dokumenata o tim događajima, i tada će biti važno što su akteri zbivanja željeli. Takva pitanja valja postaviti dok su sudionici živi, pa se time opravdava veoma malen vremenski odmak od samih događaja.

Autor bivšu državu određuje kao *ideokratsku*, objašnjavajući da se radi o političkoj tvorevini koja je integrirana zahvaljujući ideologiji iz koje se generira socijalna stvar-

nost. To je i središnja teza knjige, koja raspad Jugoslavije prvenstveno objašnjava nestankom i utrućem (komunističke) ideologije. U ideološkoj matrici jugoslavenske komunističke partije nalazila se marksistička vizija odumiranja države. Prema autoru, politički akteri u Jugoslaviji revno su provodili u život ideju odumiranja države, što je *in ultima linea* bilo kobno za njezinu dezintegraciju. (Ostaje, naravno, pitanje je li u svim segmentima država podjednako odumirala? Nije li možda jačala upravo tamo gdje je trebala biti *mekša*, poput represivnog aparata koji je kasnije instrumentaliziran u svrhu provedbe jedne politike?!)

Konstitucija dviju Jugoslavija u knjizi se razmatra kroz četiri razdoblja. U razdoblju prve Jugoslavije mogu se razlikovati dva konstitutivna koncepta, jedan poznat kao koncept *narodnog jedinstva* (tri plemena, jedan narod), a drugi kao *sporazumski* koncept (stvaranje Banovine Hrvatske). Slično je i u razdoblju druge Jugoslavije, pa se ovdje govori najprije o *bratstvu i jedinstvu* (etnička srodnost Južnih Slavena, socijalizam), dok drugi koncept, pogotovo nakon 1974., cijelu zgradu definira *ideologijom*. Posebno važnim se smatra Ustav iz 1974. i četvrti (prema autoru, *Kardeljev*) koncept Jugoslavije. Ideologija je bila integrativni činilac koji je održavao Jugoslaviju na okupu, pa je sukladno tome, smatra Jović, nestankom ideologije prestala i svaka mogućnost održavanja Jugoslavije. Nameće se zaključak da Jugoslavija nije bila moguća kao demokratska država, a otvaranje nacionalnog pitanja u višestranačkim uvjetima potpuno ju je oslabilo. Pritom je obilno prekoračena demokratska linija, a novi politički poreci bili su najčešće amalgam formalne demokratske procedure (iako ne uvijek ni to!) i etnonacionalizma u svojoj surovijoj varijanti.

Iako se bavi svim relevantnim događajima uoči raspada Jugoslavije, sve do raspada SKJ, pomalo je iznenađujuće da autor pita-

nje zašto se Jugoslavija raspala na tako tragičan i krvav način ostavlja otvorenim, za neku drugu knjigu. Zar nastupi nacionalističkih prvaka (posebno *Miloševića*), uz čuvena obećanja o nastavljanju bitaka svake vrste i kulturološko određenje Srba kao naroda koji »ne ume da radi ali ume da se bije«, uz pomoć čuvenih izjava hrvatskog lidera *Tuđmana* (»Hvala bogu da moja žena nije ni Židovka ni Srpkinja!«) dovoljno ne nagovještaju (i argumentiraju) krv?! Slažemo se s autorom da raspad Jugoslavije nije rezultat dugotrajne etničke mržnje između Hrvata i Srba, što je implicitna kritika interpretacija prema kojima su se u bivšoj SFRJ dogodili etnički sukobi. Takva je donekle i Jovićeva interpretacija (iako on navodi i druge razloge), što smatramo redukcionizmom u objašnjavanju tih sukoba, koji su se prvenstveno vodili oko (pre)uređenja makropolitikog poretka i prava na samoopredjeljenje do odcjepljenja. Ako je Ustav iz 1974. (a jest!) omogućavao pravo republikama bivše države da se potpuno osamostale, tada nije bila moguća rekonstrukcija SFRJ i donošenje novog ustava ako je neka od republika željela iskoristiti pravo na vlastitu državu. To se i dogodilo, a srbijansko-crnogorski predstavnici u predsjedništvu SFRJ i vodeći generali JNA odlučili su silom spriječiti osamostaljenje jugoslavenskih republika, posebno onih u kojima su Srbi bili u većoj mjeri zastupljeni (Hrvatska, BiH). Autor s pravom ističe da su se društvene znanosti »opekle« na jugoslavenskoj drami, ali ih i opravdava mišljenjem da znanstvenici nemaju monopol na viziju i predviđanje u odnosu na ostale građane. Ipak, dodali bismo da su posrijedi i neki drugi razlozi. Dva smatramo značajnim: nedovoljna demokratičnost jugoslavenskog prostora i pojačana ideologizacija života, što se ipak moralo odraziti i na društvene znanosti. Prevladavajuća marksistička paradigma u sociologiji, politologiji i sl. posebno je utjecala na interpretaciju nacionalnog pitanja i međunacionalnih odnosa, a tu je na djelu ipak bila

»nelagodna anomalija za marksizam« (Anderson), izbjegavanje ili ideologizacija nacionalnog pitanja. Autor govori o mnoštvu razloga koji se mogu uzeti u obzir prilikom analize procesa raspada Jugoslavije, izuzimajući *drevnu etničku mržnju* kao valjan razlog. S tim se slažemo. No dalje autor ističe da »jugoslavenski komunisti nisu imali nikakvu namjeru stvoriti jugoslavensku naciju, i to je sigurno bio jedan od glavnih razloga zbog kojih se Jugoslavija raspala« (str. 42). Zar je tek jedna nacija u jednoj državi trebala biti jamstvo njezina opstanka? I nimali u svijetu primjera (sa svim specifičnostima – Belgija, V. Britanija, Španjolska) da države mogu opstati i koegzistencijom različitih (a dovoljno brojnih) nacija u svom okviru? Ne slažemo se s autorom da bi stvaranje jugoslavenske nacije (što nije bilo moguće prirodnim putem) spriječilo njezin raspad. Naprotiv, to bi ga samo ubrzalo, a to potvrđuje našu prethodnu tezu da je tek puna realizacija Ustava iz 1974. (potpuno osamostaljenje republika) mogla biti pretpostavka za eventualno novo udruživanje. Srpski nacionalizam, a nešto kasnije i hrvatski, slovenski itd., nisu više imali *razumijevanja* za takav razvoj događaja, a tenkovi JNA su svrstavanjem na srpsku stranu samo zapečatili svaku moguću rekonstrukciju bivše države.

Nacionalizam je važan segment u objašnjavanju političkih događanja i ratnih sukoba. Pritom autor razlikuje unitarizam i separatizam kao oblike nacionalizma. Borba oko državnog poretka i teritorija (»kolektivno dobro«, Katunarić) dovela je do raspada mreže primarnih socijalnih odnosa (brak, susjedstvo, prijateljstvo kao individualna dobra). Autor smatra da je nacionalizam bio snažniji na zapadu Jugoslavije (slovenski i hrvatski), a da su srpski i crnogorski bili slabiji zato što nisu imali dovoljno snage za srpsku odnosno crnogorsku državu (!). To je još jedna točka našeg spora s autorom. Srpski nacionalizam je specifičan po tome (na što je prije rata ukazao Šuvar) što je prividno defanzivan, jer

tobože brani Jugoslaviju, za razliku od ostalih. Naravno, ta obrana znači prije svega Jugoslaviju po mjeri Srba, a ako netko pokuša Jugoslaviju dovesti u pitanje (što je legitimno i sa stajališta njezina vlastitog posljednjeg ustava!), tada su srpski nacionalisti spremni i tenkovima nasrnuti na prava drugih republika (naroda). Autor to ne uzima dovoljno u obzir i nužno završava u interpretaciji ratnih sukoba kao etničkih (unutaretničkih), uz ostala objašnjenja koja navodi. Smatramo da je nacionalizam bio najintenzivniji u srpskom nacionalnom biću, što i u recentnom vremenu u Srbiji predstavlja znatno teži uteg nego što ga ima Hrvatska, ne podcjenjujući pritom destruktivnu i negativnu ulogu koju je (posebice prema Srbima) odigrao hrvatski nacionalizam. Iako se može prihvatiti kauzalitet u tezi da nacionalizam nije uzrok već posljedica nestanka ideologije, i ovdje se može primijetiti da su nacionalizam i ideja nacionalne države stariji od kraha ideologije i socijalizma. Pokazuju to neki prijašnji događaji, među kojima je posebno indikativno tzv. Hrvatsko proljeće i događaji iz 1971.

Koliko je u ratu korišten Samuel Huntington i njegova teza o neizbježnom sukobu civilizacija? Najveći pobornik kulturalnih argumenata, na što se uglavnom svodi Huntingtonova teorija, bio je Tuđman. U toj interpretaciji Hrvati su branitelji zapadnih vrijednosti pred drugom civilizacijom (Muslimani) i barbarima s Istoka (Srbi). Huntingtonove teze učinila je nevjerodostojnim američka pomoć Muslimanima i kasnije Albancima (pripadnicima islama), a Tuđmanove razaranja, rušenja kuća i ubojstva civila u »Oluji« i nakon nje, koja nisu imala u sebi vojnički *raison d'être*, već su bila oblik nacionalističke destrukcije i ataka na Srbe. Na kraju poglavlja o raspadu Jugoslavije autor se zalaže za multifaktorsku subjektivnu analizu koja bi trebala razumjeti aktere i njihove intencije, pritom uključiti više činilaca i izbjegavati presuđivanje akterima. Iako se ovome nema što metodološki prigovoriti, ostaje uvijek

upitno koliko je to moguće izbjeći. Ili je dvojba prisutna u društvenim znanostima, ona koja je tako pregnantno izrazio sociolog Becker (»Na čijoj smo strani?«), nezaobilazna? To naravno ne znači izravno svrstavanje na nečiju stranu, već strukturalno-subjektivnu poziciju autora, koji u interpretaciju uvijek unosi *svoju* paradigmu, *svoje* viđenje problema, socijalizacijske dosege (i limite) i tako i nehotice presuđuje i ocjenjuje ljude i događaje. Od toga nije, i pored metodološki i znanstveno korektna pristupa, imun ni Dejan Jović (kao i autor ovoga prikaza, uostalom).

U drugom poglavlju knjige predmet analize je Kardeljev koncept stvaranja četvrte Jugoslavije, kojeg autor posebno razmatra u kontekstu razumijevanja jugoslavenskoga gorđijskog čvora. Slabljenje države, kao posljedica marksističke teorije o odumiranju države, dovelo je do područstvljenja politike, a »država je oslabila do mjere u kojoj se više nije mogla obraniti pred izazovima antisocijalističkih koncepata« (str. 105). Smatra da je samo u Jugoslaviji država bila toliko oslabljena da je propustila spriječiti građanski rat. Ovdje se autoru može suprostaviti argument o aktivnosti jakih, tvrdih socijalističkih država, koje se također nisu obranile pred naletom antisocijalističkih koncepata. Očito, bila je riječ o istrošenosti jednog modela socijalizma, koji barem u Europi više nije bilo moguće razvijati. S druge strane, teza o građanskom ratu ne uvažava dovoljno povijest zemalja bivše Jugoslavije, njihovu konstituirajuću ulogu u stvaranju SFRJ, kao i ulogu pojedinih aktera u raspadu te države. A njezin raspad nije objašnjiv ako se (iz bilo kojih razloga) previdi srpski osvajački rat i usvoji tobože metodološki korektna interpretacija o građanskom ratu. Građanski rat je moguć tamo gdje nije upitan okvir države, već njezin sadržaj, oko kojega se bore različite snage. U bivšoj Jugoslaviji to nije bio slučaj, država je dovedena u pitanje, stoga ne prihvaćamo autorovu tezu o građanskom ratu, koja donekle skriva pravu sliku događa-

nja iz toga razdoblja. Rekonstrukcija države prema Kardeljevu konceptu uslijedila je nakon pada Rankovića 1966., da bi svoj konačni oblik dobila u Ustavu iz 1974. Kardelj je stvarao politički okvir u kojemu će se postojeće nacije dalje razvijati, a integrativni činilac sve se više udaljava od južnoslavenskoga koncepta zajednice ujedinjene društvenim napretkom u okviru socijalističkog poretka. Zašto je Srbija prihvatila Ustav 1974.? Autor pobija teze raširene u srpskoj javnosti da ga je Srbija prihvatila pod pritiskom tadašnje politike. Ideološki koncept je bio presudan, i time su srpski komunisti željeli izbjeći stalnu podozrivost prema Srbima kao potencijalnim nositeljima dominacije u odnosu na druge narode u Jugoslaviji. Decentralizacija je ujedno značila i veću samostalnost Srbije te mogućnost njezine liberalizacije. Kasnije, u kontekstu ekspanzije srpskog nacionalizma, situacija se radikalno mijenja i Ustav iz 1974. postaje zloglasni pravni akt, a srpski političari, koji su ga tada prihvatili, dobivaju stigmatu izdajnika srpstva. U tom razdoblju Jugoslavija ulazi u tešku ekonomsku krizu koja će samo još potencirati političke sukobe, a oni će se voditi na liniji obrane Ustava iz 1974. ili njegove reforme. Ustavobranitelji su bili najjači u dvjema zapadnim republikama, Sloveniji i Hrvatskoj, dok su najveći otpor Ustavu i želja za njegovim reformiranjem dolazili iz Srbije. Nakon hrvatskog pitanja, bivšu državu počinje razdirati srpsko pitanje. Njegovo je otvaranje potencijalno bilo najopasnije, jer je Srbija bila najveća republika, a Srbi najmnogobrojnija nacija. Srpsko nezadovoljstvo kulminiralo je tzv. *Plavom knjigom* (1977) koja je aktualizirala problem odnosa Srbije i njezinih pokrajina, a nakon Titove intervencije materijal je gumut pod tepih. Kardeljeva (1979) i Titova (1980) smrt označile su veliku prekretnicu u životu bivše države. Vrhovnih arbitara više nema i postupno se, mnogo intenzivnije, otvaraju sva prethodno potisnuta politička i društvena pitanja. Počelo je na

najslabijoj točki SFRJ, pokrajini Kosovo, već 1981. sa zahtjevom za pretvaranjem Kosova u sedmu republiku. Uskoro započinje i politički uspon Slobodana Miloševića. Na uspon srpskog nacionalizma javljaju se reakcije iz drugih republika. Važno je spomenuti kontroverzni dokument pod nazivom *Bijela knjiga* (1984) u kojoj se kritiziraju tekstovi antisocijalističkoga i posebno nacionalističkoga karaktera. Ideološki sektor u Predsjedništvu CK SKH preuzeo je Stipe Šušvar koji je bio pokrovitelj savjetovanja s hrvatskim intelektualcima, što je poslužilo kao temelj za *Bijelu knjigu*. Moto savjetovanja bio je *knjigom na knjigu*, a poseban problem predstavljala je činjenica što je 80 % prozvanih bilo iz Srbije. Kako je *Bijela knjiga* prozvala srpski nacionalizam, reagirali su srpski intelektualci u SANU i donijeli programatski dokument, poznatiji kao *Memorandum SANU*, u kojem se ističe po njihovu mišljenju neravnopravan položaj Srbije u odnosu na ostale republike u bivšoj SFRJ. Srbiju su, smatraju autori *Memoranduma*, držale pod kontrolom Hrvatska i Slovenija, koristeći pritom dvije pokrajine, Vojvodinu i Kosovo. Ono što posebno valja istaknuti, a što će kasnije biti ugrađeno u konstrukt Velike Srbije, jest pitanje samoopredjeljenja pojedinih naroda. Autori *Memoranduma* ne osporavaju pravo naroda na samoopredjeljenje do odcjepljenja, ali narod definiraju kao etničku a ne političku/građansku kategoriju. Stoga narodi (kao etnički konstrukti) a ne republike imaju pravo na puno osamostaljenje. Milošević je u svojim nastupima u prvi plan isticao privredne i političke probleme, a aktivnost autora *Memoranduma* potisnuo je u drugi plan. U narednom razdoblju upravo će njegova politika operativno provoditi ono što su autori *Memoranduma* smatrali srpskim nacionalnim interesima. Počelo je na Kosovu Polju 1987. kada se, u obraćanju Srbima čuvenom rečenicom »Niko ne sme da vas bije«, počinje stvarati novi srpski mit. Vožd je stigao. U prostorima s jakom epskom

tradicijom nastaju i prvi stihovi na tu temu u stilu »Došlo vreme sad se narod pita, kad će Slobo da zameni Tita«. Konačni politički obračun u Srbiji dogodio se na Osmoj sjednici CK SK Srbije 1987. kada je Miloševićeva linija u srpskoj partiji odnijela pobjedu. Binarni retorički model s jednostavnim podjelama i rješenjima bio je, kako je to primijetio dosljedni kritičar srpskog nacionalizma, Bogdan Bogdanović, »čišćenje jezika koje je prethodilo stvarnom čišćenju«. Iako se Milošević služi titovskom retorikom, donekle ju i mijenja. Tako se termin *jedinstvo* zamjenjuje *slogom*, što asocira na stari srpski slogan »Samo sloga Srbina spašava«. Tzv. *mitinzi istine* i *dogadjanja naroda* srušili su vojvođansko i crnogorsko rukovodstvo 1988., a na Kosovu je vojska i policija izišla na ulice. Finale Miloševićeva političkog uspona i njegov osobni trijumf bila je 600-ta obljetnica Kosovske bitke, na Gazimestanu 1989. Tada su, u najboljoj maniri partijske retorike, najavljene nove bitke; pritom ni one oružane nisu isključene. Slovenski nacionalni program artikuliran je u časopisima *Mladina* i *Nova revija*, a promovirane su ideje civilnog društva i slovenskog nacionalizma. Poseban broj *Nove revije* (57) predstavljao je ono što je u srpskoj javnosti značio *Memorandum*. U njemu je zaokružena ideja o uspostavi slovenske države. I dok je Hrvatska bila rezervirana (tzv. *hrvatska šutnja*), glavni oponenti na razini SFRJ bili su Slovenija i Srbija. Sukob je dosegao vrhunac na 14. izvanrednom kongresu SKJ u siječnju 1990. kada je delegacija Slovenije napustila kongres, a pridružila joj se hrvatska partijska delegacija.

Na kraju autor još jednom ističe svoj temeljni stav: Jugoslavija se raspala zbog raspada ideologije koja je bila ključni činilac njezina trajanja i opstanka. Knjiga Dejana Jovića na temu raspada Jugoslavije najtemeljitija je analiza disolucije bivše države objavljena u Hrvatskoj. Rad ima niz kvaliteta: vrlo opsežan činjenični materijal i vrsne

analize procesa, ljudi i događaja znakovitih i nezaobilaznih u godinama raspleta i raspada. Jović je, bez sumnje, odličan poznavatelj prilika na bivšem jugoslavenskom društveno-političkom prostoru. Njegov smjelo pristup u nekim segmentima podvrgli kritici, ne složivši se sa svim njegovim opservacijama i interpretacijama. To smatramo samo doprinosom što iznijansiranoj analizi iznimno kompleksnih procesa, sve do ratnih sukoba u bivšoj SFRJ. U nekim elementima različiti stavovi u odnosu na autora (koji, da ga parafraziramo, dovode do podizanja obrva!) ni najmanje ne umanjuju prvotni sud o ovoj knjizi kao značajnom i hvalevrijednom doprinosu razumijevanja onoga što nam se dogodilo.

Dragutin Babić

*Institut za migracije i narodnosti,
Zagreb*

Snježana Čolić

Kultura i povijest: socio-kulturno antropološki aspekti hijerarhizacije kulture

Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002, 169 str.

Kada uzmemo u ruke knjigu Snježane Čolić *Kultura i povijest*, jedno od pitanja koje nam se može nametnuti jest: što stoji iza dva tako, sociološki gledano, *moćna* pojma, kao što su kultura i povijest, odnosno što ih i na koji način povezuje? Odgovor, na prilično općenitoj razini, možemo naći u načinu na koji čovjek kao biće kulture sebe ostvaruje kroz povijest, što nam i autorica svojim zapazanjima u ovoj knjizi sugerira. Podnaslov knjige, *Socio-kulturno antropološki aspekti hijerarhizacije kulture*, uvodi nas u njezinu tematiku, a to je hijerarhijski pristup kulturi i to na dvjema razinama: intrakulturnoj, unutar koje se označava kultura određenog društvenog sustava i odnosi unutar nje, te globalnoj.

Služeći se diskursom socio-kulturne antropologije autorica se u knjizi neumorno za-